

Система говіркових явищ в монодіалектних описах

У статті подається інтерпретація поняття «говіркове явище» в термінологічному апараті української діалектної мови з обґрунтуванням, що говірка має у своєму складі описувані риси, тому що є реальною лексичною системою. Говірка є діалектним простором, тобто реальною одиницею численних діалектних утворень. Систематизовані у статті типи говіркових явищ доповнюють уявлення про говірку як мовну систему.

Ключові слова: говірка, діалектна одиниця, типологічна класифікація української діалектної мови, діалектне явище, говіркове явище.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розвиток наукової термінології кожної галузі знань, зокрема й діалектології, сьогодні вбачається в новому її осмисленні з теоретичним обґрунтуванням. Оскільки діалектологія (а за запропонованим П. Лизанцем терміном – «говіркознавство» [10, с.248]) – це наука зафіксованого факту [5, с.50], а діалектні факти через різні чинники можуть змінюватися, то й діалектний термін повинен реагувати на ці зміни й відображати їх, відповідаючи за всіма показниками нормам української мови.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За висловленням І.Огієнка, «Усі інтелігенти вільних професій мусять дбати про добрий розвиток своєї фахової термінології» [11, с.134]. Про необхідність перегляду наукової термінології в наш час йдеться у багатьох науковців (наприклад, Т.Кияк [8, с.44]). За визначенням П.Ю.Гриценка, діалектологія «як самостійний розділ мовознавства оперує спеціальними методами і прийомами опрацювання матеріалу» [6, с.5].

Напрями діалектологічних завдань – емпіричний (збір матеріалу і документація говіркового мовлення), описовий (класифікація та аналіз мовних явищ) та тлумачний (пояснення двох перших) – дослідниками кваліфікуються як взаємопов’язані [10, с.249] й мають бути орієнтовані на монодіалектний опис.

Мета пропонованої статті – інтерпретація поняття «говіркове явище» в термінологічному апараті української діалектної мови і спроба його систематизації.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Одним із ключових питань у дефініції говірки є визначення її диференційних ознак, що наближає українську діалектологію до аналізу цього діалектного утворення як системи.

У середині ХХ ст. з розробкою теоретичної бази дослідження говірок російський мовознавець Р. І. Аванесов увів у лінгвістичну науку поняття «діалектна мова». Приєднавшись до раніше сформульованої ідеї структурної діалектології, в якій фундаментальною є теорія діалектної мови і діалектної відмінності, учений визначив діалектну мову – певним чином організовану складну систему часткових діалектних систем, що варіюють загальні (стійкі, стабільні) і розпізнавальні (рухливі) елементи. Системними компонентами діалектної мови можуть виступати діалектні мікросистеми і макросистеми різних ступенів, утворені зборами часткових діалектних систем – говірок. На основі розробленої Р. І. Аванесовим моделі метамови була обґрунтована можливість побудувати будь-яку діалектну систему максимального типу, що містить найбільшу кількість елементів.

В історії української діалектології синхронні описи деяких діалектних систем ґрунтувалися на визначенні індивідуальних рис фонетичного, морфологічного, синтаксичного, лексичного рівнів, які розглядали на діалектному тлі української мови чи кількох слов’янських мов, переважно білоруської, російської, польської [3, с.262].

Дескрипції основних діалектних рис говірки, засновані на диференційному принципі аналізу, визначення місця досліджуваної говірки в типологічній класифікації сучасних українських говірок, лексикографічні студії говірки одного населеного пункту – усі ці підходи актуальні в українському мовознавстві й частково були проаналізованими у вітчизняній науці (Я. Рудницький, М. Астаф'єва, Д. Бандрівський, С.П.Бевзенко, М.І. Голянич, О. Горбач, Л. Дика, Ю. Бідношия, М. Лесюк, Г. Гримашевич та ін.) [4, с.154], у славистиці (В. В. Колесов, Т.Бояджиев, О.В. Ветухов, Й. А. Оссовецький).

У контексті історіографії монографічних описів говірок в українській мові з другої половини ХІХ ст. до кінця ХХ ст. К. Д. Глуховцева у статті «Говірка як об'єкт діалектологічних досліджень» [3] подає особливості вивчення говірок з урахуванням говіркових явищ.

У наш час окремі фіксації лексики та окремих граматичних рис не сприяють цілковитому відображенню суті говірки як явища й уже перестають бути актуальними. Тому розгляд діалектних явищ як *конструктів говірки* є основний.

Будь-яка говірка може бути описана іманентно, як мова окремого соціуму, тими способами, які виробила сучасна лінгвістика. Але специфіка діалектології як наукової дисципліни полягає в тому, що мовний факт розглядається як факт територіальної диференціації загальнонародної мови в перспективі зіставлення з іншими територіальними різновидами мови і у виявленні розбіжностей на тлі того загального, що об'єднує діалекти в одну національну мову.

Вивчення говірки потребує системного підходу, який передбачає, що кожне мовне явище аналізується в координатах часткової діалектної системи із взаємопов'язаними компонентами, а також передбачає територіально-зіставний аспект, коли це явище одержує інтерпретацію в масштабі територіальної диференціації національної мови.

Діалектні явища посідають одне й те ж місце в системі різних говірок. Інакше кажучи, це різні способи позначення одного й того ж позначуваного. Вони існують на всіх ярусах (пластах, що розміщені один над іншим) мовної структури. Членами відповідного явища можуть бути різні звукові реалізації фонем, різні назви одного й того ж предмета тощо. При цьому між діалектна відповідність в лексиці передбачає обов'язковою не лише функційну, а й матеріальну тотожність позначуваного предмета – тільки в цьому випадку різні слова можуть бути членами одного відповідного явища.

Діалектні явища можуть поділятися на прості і складні. Прості – ті, які можуть бути представлені як один ізольований факт, наприклад, 'річка' – *річка, вода*. Складні діалектні явища можуть представлятися як система із взаємопов'язаними елементами. Наприклад, здавалося б, можна зіставити як прості фонетичні факти вимову слова *хо'тїти* в літературній мові і ряді говорів і еліптизовану *х'тїти* в окремих говірках степового діалекту.

Однак таке порівняння лінгвістично беззмістовне, а справжній смисл цих фактів розкривається тільки в тому випадку, коли ми зіставимо цілком мікросистеми, елементом яких вони є, тобто з урахуванням фонетичних, акцентних, граматичних особливостей: *'чашка – ч'ашка – ч'аш, у 'час'ц'і – у 'ч'ашк'і, чаш'ки – 'ч'ашки; 'хоче – хтит', 'хочут' – х'т'ат', хо'т'їла – х'т'їла*.

Як бачимо, лише фрагмент словозмінної парадигми іменника *чашка* включає як різні з морфонологічної системи говірки алофони, так і інші фонетичні явища в системі говірки – редукцію (апокопу), акцентну варіативність. Тобто не просте, а складне явище, що складається із ряду взаємопов'язаних фактів, які можуть зіставлятися з фактами іншої діалектної системи тільки в їх сукупності.

Наведені приклади відносимо також до багатопланних, оскільки факти мови протиставляються не за однією ознакою, а за кількома. Однопланні, відповідно розрізняються однією ознакою: *куку'рудза – куку'руза* – нерозрізнення африкати; частка *ни* та префікс *ни-* в будь-якій позиції *них'то, ни з чим, і ни хни* (не заплаче).

Такі дані можливі й правомірні в типологічних цілях. Термін діалектне явище, чи діалектна риса, розуміють у широкому і вузькому значеннях.

У ширшому значенні *діалектне явище* (риса) – це такий елемент мовної системи, який у різних говірках, говорах чи діалектах цієї ж мови має певну кількість співвідносних варіантів, відповідників. Загальнопринято, що термін «діалектне явище» вживається безвідносно до існуючих норм літературної мови, на означення будь-якого структурного елемента говірки, говору чи діалекту.

Наше ж бачення явища, яке описується в системі говірки, слід називати *говірковим*. Така кваліфікація явищ не випадкова. Саме говірка, яка є реальною лексичною системою має у своєму складі риси, відмінні навіть від інших говірок, і вже не те, щоб узагальнювальні для діалекту. У цьому плані нам видається слід розрізняти явища, які диференціюють говірку як систему в контексті народної мови, і вивчаються в царині діалектології, і сукупність явищ, спільних для ряду говірок, говорів і наріч, що є визначальними в лінгвогеографії. У такому випадку перші можна називати говірковими, а другі – діалектними.

На підході до такого термінологічного узагальнення була дослідниця Л.М.Коць-Григорчук, розрізняючи дві лінгвістичні науки у вивченні діалектного мовлення – діалектологію (сума реальних одиниць – говірок) і лінгвогеографію (сума взаємопов'язаних діалектних рис) – зі спільним опняттям «діалектний простір» [9, с.108]. Особливість діалектології як окремого розділу полягає в тому, що вона вивчає діалектний простір вертикально, а лінгвогеографія – «конструює діалектні утворення за стратиграфією їх ареалів», тобто горизонтально, виявляючи риси систем окремих рівнів діалектного мовлення мешканців обраного населеного пункту, щоби скласти уявлення про системно-структурні особливості досліджуваної говірки і згодом визначити міру й характер її спорідненості з навколишніми говірками. Такі студії дають підстави діалектологам ствердувати наявність говірок, груп споріднених говірок, говорів (діалектів)

та наріч. Водночас діалектологія намагається накреслити приблизні межі цих утворень, щоби скласти схематичну умовну карту членування діалектного простору.

Говірка є діалектним простором, тобто реальною одиницею численних діалектних утворень, членуючи цей простір за мірою і характером спорідненості говірок. У міру потреби дослідник може визначити діалектну специфіку будь-якого обширу, зокрема, і говірки методом накладання ареалів відповідних діалектних рис. Тобто метод диспонування діалектології – індуктивний, а лінгвогеографії – дедуктивний [9, с.107-108]. Саме вони розрізняють і суть діалектних явищ, що побутують в українській діалектній мові. Будучи дуже відмінними одне від одного і залежно від того, в якому плані вони розглядаються [1, с.24], діалектні можна в говірці класифікуються по-різному.

1. *За принципом протиставлення, чи співвідносності* (наявність чи відсутність рівноцінного відповідника якомусь діалектному явищу в іншому місцевому діалекті) [2, с.33] діалектні явища, які завжди формулюються як певна лінгвістична альтернатива, у говірці представлені своїми конкретними проявами – протиставними явищами.

Протиставні, або співвідносні явища полягають у наявності в говірці рівноцінних відповідників певним структурним елементам самої говірки, інших говірок і літературної мови. Визначення їх у зіставленні з останньою особливо актуальне, коли проводиться ізольоване дослідження говірки, тобто в межах практично не дослідженого степового регіону.

До протиставних відносять тільки явища, що належать одному рівню зіставлення. Вони можуть спостерігатися в усіх структурних рівнях мови, водночас як непротиставні звичайно поширені в лексиці, хоч принципово вони можливі також і в інших рівнях мовної структури.

Протиставні діалектні відмінності не повинні існувати в одній системі. Однак на практиці – інакше: в сучасній говірці можна в мовленні одного діалектоносія почути і *банка*, і *бутиль*; і *коровай* і *каравай*. Це може

пояснюватися динамікою розвитку говірок, діалектним змішуванням та впливом на говірку літературної мови. У таких випадках говорять, що має місце співіснування елементів різних систем в межах одного говору, і слід визначити, яке явище властиве старожитній системі говірки і якими шляхами проникає в говірку протилежний член діалектного явища.

Окрім протиставних (співвідносних) і непротиставних (неспіввідносних) діалектних явищ, варто було б ще розрізняти *обмежено протиставні (обмежено співвідносні)* діалектні явища (за Й. Дзєндзелівським), тобто такі діалектні явища, які в частині говорів мають протиставлення, а в інших говорах їх еквіваленти відсутні.

Слід зауважити, що обмежено протиставне (обмежено співвідносне) діалектне явище принципово не може розглядатися як якась проміжна категорія між протиставними і непротиставними діалектними явищами. У межах говорів, де це явище має протиставлення, воно залишається протиставним, а по відношенню до говорів, де його еквіваленти відсутні, – непротиставним.

Крім протиставних діалектних відмінностей, які є членами междіалектних контактів чи відповідних явищ, існують такі особливості, які не є членами будь-яких відповідних явищ і не мають протиставлені їм діалектних особливостей – непротиставні діалектні відмінності. *Непротиставні, або неспіввідносні* явища полягають у відсутності і в інших діалектах (групах говірок) мови рівноцінного відповідника [2, с.33] певному структурному елементу якоїсь з говірок. Такі діалектні явища найбільш характерними є для лексико-семантичної системи, де наявність їх часто зумовлена господарськими, етнографічними, географічними та ін. особливостями певної місцевості. Це такі елементи говіркової системи, яким не знайдено точного еквівалента в іншій говірці.

Відсутність такого еквівалента в лексиці найчастіше пояснюється причинами позалінгвістичними (зокрема, етнографічними), оскільки на різних територіях поширення певної мови, звісно, є відмінності і в

матеріальній культурі. Так, наприклад, у відповідь на питання «У чому годують теля?» Можна отримати слова *банка, глечик, миска*. Однак предмети, звані цими різними словами, можуть мати істотні конструктивні відмінності, що володіють своїми ареальними характеристиками: в одних краях цей предмет у вигляді вузького посуду, в інших – пласкої посудини. Таким чином, своїм питанням ми задали тільки функціональне, але не матеріальне тотожність, і різниця назв, що не відноситься цілком до сфери лінгвістики, не складає протиставлення членів одного відповідного явища.

Будь-які факти діалектного мовлення, незалежно від того, чи будуть вони членами діалектного явища чи ні, протиставні вони чи ні, можна назвати розрізнювальними (розпізнавальними) діалектними явищами, якщо вони мають більш чи менш ареальну характеристику і їх можна використати для опису діалектних особливостей однієї говірки на противагу іншій, де ці явища не зустрічаються.

До нерозрізнювальних в діалектології належать ті елементи діалектної мови, які не належать нормі літературної мови, не мають визначеної ареальної характеристики, тобто просторічні або арготичні.

2. За функціональною ознакою (роль діалектного явища в мовній системі діалекту як диференційного елемента при розрізненні говірок) виділяють *диференційні явища*, які вирізняють один діалект із-поміж інших (напр., відсутність чергування присловозміні іменників I відм. (на) ¹дошки, (на) ¹зірки; стягнення прикметникового і займенникового закінчення -ій, -ий в Д. і М. відм. одн. хо¹роші лу¹дині, на ¹самі го¹рі; редуплікація в займенникових формах отогово¹го, цейгово¹го).

До другої підгрупи належать явища, що об'єднують кілька діалектів на основі спільних рис *інтеграційні явища* (напр., м'якість [p'] - у словах ¹сахар', ба¹зар', т'ур¹ма, чіт¹вер'; форми інфінітива на -т', -ц'а (т'с'а) - у південно-східному наріччі .

Наддіалектні явища, які виходять за рамки власне діалектних явищ (напр., полісемантичне баба; усно-розмовне, Ор. відм. стома, сорокома чи

сорокма від числівників *сто, сорок*; вставний [н] у словах типу *мн'асо, памн'ат'*, що відомі майже на всій території поширення української мови [7, с.133]).

3. За генетичною ознакою (за походженням) у говірці розрізняють *архаїчні явища*, які є залишками давніших періодів розвитку мови, втрачені іншими діалектами і літературною мовою (напр., *Ку^лди стри^ло/ ту^лди бри^ло* (Куди бачило/ туди брело)). Чисельна перевага таких явищ може визначати рівень т.зв. «генетичності» в говірці, що, у свою чергу, типологічно поділяє її в діалетогенезі на моногенетичну (з великою кількістю субстратної лексики) чи полігенетичну (зі значною кількістю запозичень).

Протиставляються архаїчним явищам *новотвори (інновації)* – явища, що виникли на власне діалектному ґрунті (напр., усічені дієслівні форми, на зразок *зна, пита*; апокопа або редукція у формах кличного відмінка типу *Ма^лрус', Пет', бра (brate), ма (мамо); Де (куди) ти їдеш?*), і явища, які з'явилися внаслідок запозичення окремих мовних елементів із сусідніх мов (напр., лексичні утворення *'темби (губи), допр (в'язниця), сабан'туї*; фонетичні обрамлення слів іншомовного походження *амп'ід'іц'іт, касма^лнат* (космонавт), *карку^лратор* (калькулятор), *фан'тан, ф'їнули* молд. «наречені»).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене теоретичне спостереження дає підстави стверджувати, що явище, яке описується в системі говірки, слід називати говірковим, адже говірка є реальною лексичною системою і має у своєму складі такі риси. Говірка є діалектним простором, тобто реальною одиницею численних діалектних утворень.

Відзначені у статті говіркові явища доповнюють уявлення про говірку як мовну систему. Увиразнення типології говірки є потребою докладного аналізу її явищ, що можна застосувати при монографічному описі говірок.

Джерела та література

1. Аркушин Г. Л. Західнополіська діалектологія / Г.Л.Аркушин : навч. посіб. з регіон. діалектології для студ. спец. «Укр. мова і літ.». – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 256 с.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П.Бевзенко. – Київ, 1980. – 247 с.
3. Глуховцева К.Д. Говірка як об'єкт діалектологічних досліджень / К.Д.Глуховцева // Діалектологічні студії. 4 : Школи, постаті, проблеми / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів, 2004. – С. 262–274.
4. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок : монографія / К.Д.Глуховцева. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 592 с.
5. Гримашевич Г. І. Сучасна діалектологічна термінологія. Матеріали Міжвузівської науково-практичної конференції «Проблеми комплексного підходу до вивчення термінологічної лексики у спеціалізованому вищому навчальному закладі (термінологічне словотворення)» (2013). рр. 46–50. – URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/15100> (дата звернення: 19.12.2019)
6. Гриценко П.Ю. Українська діалектна лексика: реальність і опис (деякі аспекти) / П.Ю.Гриценко // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції. – Глухів, 2005. – С.5–23.
7. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови : /Ф.Т.Жилко. – Київ, 1966. – 307 с.
8. Кияк Т. Українська термінологія як фактор державності української мови / Т.Кияк // Проблеми українського термінологічного словникарства в мистецтвознавстві й етнології: Науковий збірник пам'яті Миколи Трохименка. – К.: Редакція вісника «АНТ», 2002. – Т. 1. – С. 43-51. – URL: http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Wisnyk402/TK_wisnyk402_kujak.htm.
9. Коць-Григорчук Л. Лінгвістичне дослідження діалектного простору / Л. Коць-Григорчук // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі: До 100-річчя професора Федота Трохимовича Жилка. – К., 2008. – С. 107-109.
10. Лизанець П. Діалектологія як наука сучасного модерного мовознавства / П.Лизанець // Діалектологічні студії. 3. Збірник пам'яті Ярослави Закревської. – Львів, 2003. – С. 247-256.
11. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки / І.Огієнко. – Жовква: друкарня оо. Василян, 1936. – 246 с.
12. Рудницький Я. До бойківсько-наддністрянської мовної межі / Я.Рудницький // Літопис Бойківщини. – 1935. – № 5. Ч. 6. – С.9–14.

Громко Татьяна. Система черт одного говора в монодиалектных описаниях. В статье дается интерпретация понятия «явления говора» в терминологическом аппарате украинского диалектной речи с обоснованием, что говор имеет в своем составе описываемые черты, потому что есть реальной лексической системе. Говор является диалектным пространством, то есть реальной единицей многочисленных диалектных образований. Систематизированные в статье типы черт одного говора дополняют представление о говоре как языковой системе.

Ключевые слова: говор, диалектная единица, типологическая классификация украинского диалектного языка, диалектное явление, явление говора.

Hromko Tetiana The system of idiom phenomena in monodialectic descriptions. An interpretation of the term "idiom phenomenon" is presented, with the justification that a speech has a description of its features, since it is a real lexical system. Classification of idiom phenomena according to the principle of opposition, functional trait and genetic trait is made. It has been proved that dialect is a dialect space, that is, it is a real unit of numerous dialect formations, and the speech phenomena noted in the article supplement the notion of idiom as a language system. The expression of the typology of speech is need for a detailed analysis of its phenomena, which can be used in the monographic description of dialects.

Key words: idiom, dialect unit, typological classification of Ukrainian dialect language, dialect phenomenon, idiom phenomenon.